

Actor-netwerk theorie, materiële semiotiek en de Nederlandse sociologie

Rob Hagendijk

Het is zeer te prijzen dat het tijdschrift *Sociologie* het initiatief heeft genomen voor een speciaal nummer over actor-netwerk theorie (ANT), ook wel 'materiële semiotiek' (MS) genoemd. Dat laatste is een nieuwe naam, een soort ANT 2.0 (of hoger?). Tot nu toe heeft ANT in de Nederlandse sociologie niet meer dan een rimpeling veroorzaakt. Van een kritische dialoog is geen sprake. Ook een gesprek over de opbrengst van het wetenschaps- en techniekonderzoek van de afgelopen decennia ontbreekt. Dit is wonderlijk, want ANT is al zo'n dertig jaar een toonaangevende inspiratiebron in het wetenschaps- en technologieonderzoek. En sinds een aantal jaren wordt het ook opgepikt in de geografie, bestuurskunde, politicologie, internationale betrekkingen, antropologie, communicatiewetenschap, organisatiekunde en ga zo maar door. Maar de Nederlandse sociologen zwijgen erover of wuiven het weg.

Ter illustratie: in het *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, *Mens en Maatschappij*, *Sociologie* en de *Sociologische Gids* zijn de afgelopen twee decennia nauwelijks publicaties te vinden die verwijzen naar actor-netwerk theorie en wetenschaps- en techniekonderzoek. Voor zover actor-netwerk theorie serieus aan de orde komt, is het in artikelen van auteurs die niet tot de Nederlandse academische sociologie te rekenen zijn. Uitzonderingen zijn Dick Pels en Willem Schinkel. Maar alles bij elkaar gaat het om minder dan tien artikelen in twintig jaar als je een sporadische losse verwijzing buiten beschouwing laat. In het sociologieonderwijs wordt wel aan ANT aandacht besteed, maar vaak via gastdocenten van elders. Hoe is dit stilzwijgen te begrijpen? Laat ik de hand in eigen boezem steken: misschien ligt het wel voor een deel aan de succesvolle institutionalisering van het wetenschaps- en techniekonderzoek in Nederland. Het Ministerie van O&W en de toenmalige Raad van Advies voor het Wetenschapsbeleid wilden rond 1980 wetenschapsonderzoek stimuleren ter onderbouwing van het te voeren beleid door een onderzoekscentrum voor 'wetenschapsdynamica' te vestigen aan een van de universiteiten. Via open competitie over voorstellen van een geselecteerd aantal universiteiten werd een beslissing genomen en extra geld ter beschikking gesteld van de UvA. Maar het enthousiasme bij de andere instellingen was zo groot dat er meerdere onderzoeksgroepen kwamen, die vervolgens samen optrokken in een landelijke onderzoekschool (Wetenschap, Techniek en Moderne Cultuur, afgekort WTMC). Via die onderzoekschool en met inzet van extra subsidies van de overheid werden nieuwe generaties wetenschaps- en techniekonderzoekers opgeleid en vertrouwd gemaakt met de grondslagen, onderzoeksagenda en werkwijze. Internationaal werd Nederland al snel een van de toonaangevende

landen. Dat was goed voor het zelfvertrouwen, maar ten opzichte van de sociologie hier te lande groeide de afstand. *Kennis en Methode* en later *Krisis* werden de Nederlandstalige huisbladen van het nieuwe specialisme. Met de al genoemde sociologische tijdschriften was weinig contact meer.

De Haagse beleidsmakers hadden zich in 1979 niet gerealiseerd dat er juist op dat moment een inhoudelijke omwenteling in het wetenschapsonderzoek plaatsvond. In het verlengde van de discussies over Kuhns *The Structure of Scientific Revolutions* (1970 [1962]) waren midden jaren zeventig onderzoekers gedetailleerd etnografisch, antropologisch en historisch onderzoek gestart naar wat zich eigenlijk precies afspeelde in wetenschappelijke laboratoria. Dat ging gepaard met scherpe kritiek op de toen gangbare wetenschapssociologische en wetenschapsfilosofische opvattingen over wetenschapsbeoefening en kennisontwikkeling. De vorige generatie wetenschapssociologen had zich te veel door de populariserende verhalen van de bèta's laten beïnvloeden. ANT vloeit uit dit alles voort, maar er vormden zich ook andere, verwante stromingen. Lang niet iedereen in het wetenschaps- en techniekonderzoek volgt de ANT-aanpak, maar de benadering heeft wel veel invloed. Dat laat zich gemakkelijk vaststellen als men de moeite neemt centrale STS-tijdschriften als bijvoorbeeld *Social Studies of Science* en *Science, Technology and Human Values* te bekijken of een blik te werpen in de handboeken die de afgelopen twintig jaar zijn gepubliceerd (Hackett 2008; Jasanoff 1995).

Honderden artikelen, boeken, proefschriften en onderzoeksrapporten zijn er de afgelopen dertig jaar verschenen. Centrale vraag is steeds hoe kennis- en techniekontwikkeling en maatschappelijke en culturele veranderingen op intieme wijze met elkaar verstrengeld zijn en hoe zij elkaar in interactie bepalen. Kenmerkend voor de ANT-aanpak van deze en verwante vragen is dat men geen rigide onderscheid maakt tussen 'cognitieve' en 'sociale' variabelen ter verklaring. En ook niet tussen 'wetenschap' en 'samenleving'. Dergelijke onderscheidingen worden juist opgevat als uitkomsten van de interacties tussen onderzoekers en actoren en daarom ongeschikt om kennisontwikkeling te verklaren. Om dezelfde reden wordt ook geen a priori onderscheid gehanteerd tussen de 'natuur' enerzijds en de 'samenleving' anderzijds. De natuur moet worden geanalyseerd als integraal onderdeel van de samenleving en de onderlinge afbakening tussen 'natuur' en 'cultuur' zoals we die in de alledaagse praktijken en cultuurgeschiedenis aantreffen kan zelf ook weer het beste worden opgevat als de resultante van de interacties van een veelheid van (f)actoren. De samenleving wordt daarmee niet – zoals in de gangbare sociologie – beperkt tot intermenselijke betrekkingen en verhoudingen, maar omvat ook de dieren, planten en dode materie. Tezamen vormen deze elementen heterogene netwerken van met elkaar verwante praktijken en begrippenstelsels. Netwerken die verschillen in compositie en uitgestrektheid en kunnen groeien en krimpen. En met dat laatste veegden Callon en Latour (1981) als grondleggers van ANT al vroeg en radicaal ook nog eens het micro-versus macro-onderscheid van tafel, een complexe kwestie waarover sociologen al sinds jaar en dag debatteerden.

Terwijl ANT na 1980 wortelschiet in het succesvolle wetenschaps- en techniekonderzoek, maakt de sociologie een moeilijke periode door. Er wordt bezui-

nigd en de sociologen worden van buitenaf en van binnen onder druk gezet om te reorganiseren. Studenteninvloed wordt teruggedrongen, de leidinggevende verantwoordelijkheid van hoogleraren wordt weer sterk benadrukt en er worden onderzoeksprogramma's gevormd die landelijk worden beoordeeld. De soms verhitte discussies over de vraag waar de sociologie eigenlijk over gaat of zou moeten gaan doofden uit. De 'Coming Crisis of Sociology' (Gouldner 1970) was alweer verleden tijd en de daaropvolgende strijd over kritische theorie en neomarxisme begon te luwen. Niet vergaderen en debatteren, maar onderzoek doen en promoveren was het devies. De meeste van de gevormde onderzoeksprogramma's en vakgroepen volgden eenvoudig de bestaande indeling naar specialismen en beleidsvelden, maar er is ook sprake van schoolvorming. 'Figuratiesociologie' en 'verklarende sociologie' ontstonden als meer omvattende werkverbanden (Van El 2002). Tussen deze scholen groeit concurrentie om onderzoeksgeld, maar daarbuiten laat men elkaar vooral met rust (Hagendijk en Prins 1984). Ook hier worden – net als in het wetenschapsonderzoek – promotieopleidingen opgezet waar nieuwe generaties onderzoekers worden gevormd op grond van de specifieke opvattingen van de hoogleraren en senior-docenten over het vak, de agenda en hoe het onderzoek aan te pakken. Onderzoek van wetenschaps- en techniekontwikkeling komt in die programma's nauwelijks voor en ANT speelt geen rol van betekenis. Dat is elders ondergebracht. En dat is tot op de dag van vandaag nog steeds zo. In de bundel uit 2006 (Engbersen en De Haan 2006) voortkomend uit een KNAW-conferentie over de toekomst van de sociologie, zal men tevergeefs zoeken naar uitspraken over het wetenschaps- en techniekonderzoek. Aandacht voor ANT is er alleen in het hoofdstuk van theoretisch socioloog Schinkel. Het boek en de eerder genoemde sociologische tijdschriften illustreren hoezeer de meeste stromingen in de sociologie werken met – soms impliciete – opvattingen over het sociologisch object, agenda's en methoden die bijna haaks staan op de basale ideeën van ANT en ook van 'materiële semiotiek'.

Aanhangers van 'rational choice-benaderingen' en 'verklarende sociologie' hebben begrijpelijkerwijze weinig op met de opvattingen van ANT-auteurs en al helemaal niet met de methodische aanwijzing 'to follow the actors around'. In de figuratiesociologie ligt de zaak iets gecompliceerder. Al in een vroeg stadium stelt De Swaan dat de ANT-aanpak een uitnodiging is voor 'smurfenpraat' (De Swaan 1990). Wat welwillender en milder is Goudsblom. Hij ziet wel overeenkomsten tussen Elias' denkbeelden en die van het radicale constructivisme, maar acht figuratiesociologie duidelijk superieur. Gerard de Vries, fervent promotor van Latours werk en tot voor kort hoogleraar wijsbegeerte in Amsterdam, ziet eveneens verwantschap. Wie de sociologie van Elias combineert met Ludwig Flecks (1980 [1935]) visie op de ontwikkeling van wetenschappelijke feiten komt al snel uit op posities die erg lijken op die van Latour en ANT, stelt hij. Maar je moet dan nog wel afstand nemen van Elias' positivistische begrip van de sociologie, wordt er meteen aan toegevoegd.

Figuratiesociologie lijkt inmiddels wat minder populair in de Nederlandse en Amsterdamse sociologie. Het werk van Bourdieu is vandaag de dag onder Nederlandse sociologen populairder dan dat van Elias. Net als bij Elias is er ook tussen Bourdieus werk en dat van Latour wel verwantschap te ontdekken. Schinkel

(2007) heeft dat overtuigend beargumenteerd. Maar dat zien beide heren zelf duidelijk anders. Bourdieu wordt door Latour graag als kop van jut gebruikt om de intellectuele en vooral ook politieke aanmatiging van 'de klassieke sociologie' aan de kaak te stellen. Omgekeerd heeft Bourdieu zich zeer scherp tegen Latour en actor-netwerk theorie gekeerd.

Van een constructieve dialoog is dus geen sprake. De inmiddels overleden Bourdieu zal die ook niet meer kunnen voeren, maar het valt te bezien of andere sociologen wel daartoe bereid zijn. Menselijk gedrag en interactie, sociale structuren, cultuur, machtsverhoudingen, menselijke figuraties en instituties staan nog steeds centraal voor de meeste sociologen. In hun samenleving draait het om verhoudingen tussen mensen en groepen van mensen. Een radicaal niet-humanocentrisch perspectief als gepropageerd door ANT staat daarmee op gespannen voet. Opvattingen van 'agency' verbinden met heterogene netwerken waarin ook niet-menselijke elementen invloed uitoefenen, wordt verwarrend, onhandig of vaak gewoon onzinnig gevonden.

Uiteraard zal de wereld niet vergaan als er geen zinnig debat mogelijk is tussen sociologen en aanhangers van ANT en materiële semiotiek. Beide groepen kunnen nog jaren voort met hun eigen agenda. Het sociologisch terrein is breed genoeg. Er is nog eindeloos veel onderzoek te doen naar de betrekkingen tussen mensen en problemen die ze met elkaar hebben en maken. Maar toch zou dat jammer zijn. De hedendaagse samenleving wordt gekenmerkt door een steeds intiemere, performatieve verweving van wetenschap en samenleving. Dat vraagt, nee schreeuwt, om expliciete sociologische aandacht en reflectie. De voorbeelden van die wederzijds vormende verwevenheid liggen voor het oprapen. Denk aan de huidige biowetenschappen en de revolutionaire mogelijkheden en implicaties van de synthetische biologie, aan ontwikkelingen in informatica en computertechnologie. Denk aan nieuwe technieken en bronnen van energieopwekking, maar ook aan de definitie van klimaatproblemen en klimaatonderzoek. Denk aan nieuwe epidemieën, problemen met voeding, wapentechnologie, vervaardiging van nieuwe materialen en een heel palet aan nieuwe sociaaltechnologische risico's. Al deze ontwikkelingen raken de relatie tussen wetenschapsbeoefening – waaronder de sociologie – en maatschappelijke verandering in het hart. Van oudsher is de klassieke missie van de sociologie om de ontwikkeling van de moderne samenleving te analyseren in zijn totale samenhang. Daarin verschilt zij van vakwetenschappelijke disciplines als economie, bestuurskunde, politicologie, communicatiewetenschap en organisatiekunde. En juist daarom is zo'n breed opgezette, empirisch geïnformeerde analyse nodig wil de sociologie haar missie niet verzaaken. Dat dit soort kwesties in naburige disciplines en specialismen wel worden opgemerkt en inspiratie gevonden wordt in ANT is veelzeggend. Studies naar internationale *security* kunnen niet om de verwevenheid van 'technische' en 'sociale' aspecten heen, ze vloeien in de praktijk vaak volkomen door elkaar heen. In rechtspleging vermengt zich het 'discours' van het recht en de strafrechtspleging met de toepassingen van DNA-onderzoek. En dat maakt verschil, voor het onderzoek en voor de samenleving, voor verdachten en slachtoffers en heel veel andere zaken en mensen. In geografie en klimaatstudies gaat het om samenhangende verschuivingen in fysieke en sociale figuraties. De organisatiekundigen en

bestuurskundigen zijn zich maar al te zeer bewust van de plasticiteit van menselijke verhoudingen en van technologische opties. Het wordt kortom hoog tijd om juist ook vanuit de algemene sociologie dergelijke kwesties te bespreken. Hoe zitten al die ontwikkelingen in elkaar, wat bepaalt hun richting, hoe hangen ze samen en wat veronderstellen en impliceren ze voor de wereld, de intermenselijke betrekkingen daaronder begrepen? Daarbij moet het liever niet in de eerste plaats gaan om een abstract theoretisch debat. Dat leidt al snel tot frustrerende patstellingen. Door ons juist te concentreren op empirische studies, op maatschappelijke problemen en exemplarische analyses kan worden voorkomen dat er al direct een stellingoorlog uitbreekt of juist een oorverdovende stilte. Hopelijk bieden de artikelen uit dit speciale nummer voldoende aanknopingspunten. De in het geding zijnde kwesties zijn namelijk te belangrijk en te actueel om het niet alsnog te proberen. Voor de samenleving en voor de sociologie.

Literatuur

- Callon, Michel en Bruno Latour (1981) Unscrewing the big leviathan, or how do actors macrostructure reality? In: K. Knorr-Cetina en A.V. Cicourel (red.) *Advances in social theory and methodology: Toward an integration of micro- and macro-sociologies*. London, Boston: Routledge.
- El, Carla van (2002) *Figuraties en verklaringen: stijlgebonden schoolvorming in de Nederlandse sociologie na 1968*. Amsterdam: Aksant.
- Engbersen, Godfried en Jos de Haan (red.) (2006) *Balans en Toekomst van de Sociologie*. Amsterdam: AUP-Pallas Publications.
- Fleck, Ludwig (1980 [1935]) *Entstehung und Entwicklung einer Wissenschaftlichen Tatsache; Einführung in die Lehre vom Denkstil und Denkkollektive*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Gouldner, Alvin W. (1970) *The coming crisis of Western sociology*. New York: Basic Books.
- Hacket, Edward J. et al. (red.) (2008) *Handbook of Science and Technology Studies*. Cambridge: MIT Press.
- Hagendijk, Rob en Ad Prins (1984) Referenties en revérences: onzekerheid, afhankelijkheid en citeernetwerken in de Nederlandse sociologie. *Mens en Maatschappij*. 59: 226-250.
- Jasanoff, Sheila et al. (red.) (1995) *Handbook of Science and Technology Studies*. Thousand Oaks: SAGE.
- Kuhn, Thomas (1970 [1962]) *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago: Chicago University Press.
- Latour, Bruno (1995) *Aramis. Or: The Love of Technology*. Cambridge: Harvard University Press.
- Latour, Bruno (2005) *Reassembling the social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Schinkel, Willem (2006) Wat zijn de nieuwe regels van de sociologie? In: G.B.M. Engbersen en J. de Haan (red.) *Balans en Toekomst van de Sociologie*. Amsterdam: AUP-Pallas Publications.
- Schinkel, Willem (2007) Sociological discourse of the relational: the cases of Bourdieu & Latour. *The Sociological Review*, 55(4): 707-729.
- Swaan, Abram de (1990) Stobben Rooien II. *Kennis en Methode*, 14(3): 269-278.